

dürülmesinin (409/1018) ardından Endülüs'ün kuzeydoğusundaki Hısnü(Kasrû)'l-bunt (Alpuente) hâkimi Abdullah b. Kâsım el-Fihri'ye sığınmış bulunan kardeşi Hişâm b. Muhammed'e biat edildi (25 Rebülâhîr 418/4 Haziran 1027).

Hişâm, Kurtubalılar'ın daha önceki yöneticilere karşı davranışlarını dikkate alarak kendisine yapılan halifelik teklifini tereddütle kabul etti ve Kurtuba'ya iki buçuk yıl sonra gitti (Zilhicce 420/Aralık 1029). Kurtubalılar sıkıntılarının hafifletmeceğini umarak Mu'ted-Billâh lakabını almış olan yeni halifenin gelişini sevinçle karşıladılar ve kendisine daha önce yaptıkları biatı yenilediler. Ancak iyi niyetli fakat kararsız, tembel ve eğlenceye düşkün bir kişiliğe sahip bulunan Hişâm, hakkında beslenen umutları gerçekleştirebilecek nitelikte bir devlet adamı değildi; nitelik idareyi, hâcibliğe getirdiği mevâliden Ebû'l-Âsî Hakem b. Saîd el-Kazzâz'a teslim etti. Bu kişinin, etrafına topladığı fırsatçı kimselerle birlikte hazinenin gelirlerini arttırma bahanesiyle tüccarlara baskı yapması ve halk tarafından sevilme-yen fakih İbnü'l-Ceyyâr'ın tavsiyesine uyarak camilerin gelirlerine el koymak istemesi, özellikle de Kurtuba eşrafi ile iyi ilişkiler kuramaması durumu daha da kötüleştirdi. Zevk ve eğlenceye dalan Hişâm ise halkın ve eşrafin sıkıntılarında tamamen habersiz bulunuyordu. Bunun üzerine Kurtubalılar, Hişâm'ın yerine son derece cahil bir kişi olan amcasının oğlu Ümeyye b. Abdurrahman'ı geçirmek amacıyla ayaklandılar ve hâcib Hakem b. Saîd'i öldürdükten sonra Ümeyye'yi saraya götürüp henüz kimse biat etmediği halde hilâfet makamına oturtular. Bu sırada sarayın bazı bölümleri yağmalanmaya başladığıysa da vezir Ebû Hazm Cehver'in müdahalesiyle hareket durduruldu. Bu gelişmeler olurken yine sefahat âleminde bulunan Hişâm, halkın etrafını kuşattığını görünce canına kıyılmaması için yalvararak ailesiyle beraber sarayın bir kulesine sığındı. Fakat olayın arkasından camide toplanan eşraf, halifelik makamının otoritesini yitirerek siyasî ihtirasların tatmin aracı haline geldiğine ve bu sebeple artık gereksiz olduğuna, ilga edilerek bütün Emevî hânedanı mensuplarının şehirden sürülmesine karar verdi ve idareyi Vezir Ebû Hazm Cehver'in başkanlığında kurulacak bir şûra meclisine havale etti. Karar hemen uygulandı ve halkın tahta oturduğu Ümeyye b. Abdurrahman da dahil hânedan üyelerinin tamamı şehirden çıkarıldı. Böylece Endülüs Emevî Devleti yıkılmış oldu (18 Zilhicce 422/6 Aralık 1031).

Kurtuba yakınındaki bir kaleye hapsedilen III. Hişâm bir süre sonra buradan kaçarak Hûdîler'in yönetimindeki Lâride'ye (Lerida) sığındı ve Safer 428'de (Aralık 1036) orada öldü. Tahttan indirilmesinden sonra da mülükü't-tavâiften bazıları meşrûiyetlerini ispat etme için paralarına onun adını koydurmayı sürdürmüşlerdir.

BİBLİYOGRAFYA :

Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, Kahire 1386/1966, s. 27 vd.; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, Kahire 1967, s. 158-159; Abdülvâhid el-Merrâküşî, *el-Mu'cib fi telhîşi ahhârî'l-Magrib* (nşr. M. Saîd el-Uryân - Muhammed el-Arabî), Dârülbeyzâ 1978, s. 87-89; İbn Saîd el-Mağribî, *el-Muğrib*, I, 55-56, 123, 158-159; İbn İzâri, *el-Beyânü'l-muğrib*, III, 145, 146, 155, 185; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb* (nşr. M. Ebû Dîf), Fas, ts., s. 137, 142-144; İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm* (nşr. E. Lévi-Provençal), Beyrut 1956, s. 138-140; İbn Haldûn, *el-'İber*, IV, 329 vd.; *Zikru bilâdi'l-Endelüs* (nşr. Luis Molina), Madrid 1983, s. 212; R. Dozy, *Historia de los musulmanes españoles*, Madrid 1984, III, 280-283, 285-291; M. Abdullah İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, Kahire 1969, I/2, s. 668 vd.; Abdülmecid Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye fi'l-Endelüs*, Beyrut, ts. (Dârü'n-Nahdati'l-Arabiyye), s. 528-531; Zirikî, *el-A'lâm* (Fethullah), VIII, 88; D. Wasserstein, *The Rise and Fall of the Party-Kings*, Princeton 1985, s. 78-81, 153, 179; a.mlf., *The Caliphate in the West*, Oxford 1993, s. 27, 32-33, 38-39, 45, 48-49, 99-102, 137-138, 146-147, 150-152, 159; E. Lévi-Provençal, *España musulmana*, Madrid 1987, IV, 484-486; D. M. Dunlop, "Hişâm III", *EP* (İng.), III, 496.



MEHMET ÖZDEMİR

HIŞÂM b. ABDÜMELİK

(هشام بن عبدالمك)

Ebû'l-Velid Hişâm b. Abdilmelik b. Mervân (ö. 125/743)

Emevî halifesi
(724-743).

72 (691-92) yılında Medine'de (veya Dimaşk) doğdu. Babası Abdümelik b. Mervân ona Mansûr adını vermişse de annesi Âişe'nin koyduğu Hişâm ismiyle tanınmıştır. Hişâm'ın, 102 (720-21) yılında Halife Yezîd b. Abdümelik tarafından kendi oğlu on bir yaşındaki Velid ile birlikte veliaht tayin edildiği, veliahtlığı sırasında devlete karşı ayaklanan Hâricî lideri Ukfan'ın üzerine gönderildiği ve onu savaşa gerek kalmadan isyandan vazgeçirdiği bilinmektedir. Hişâm b. Abdümelik hem fetihlerin hem de iç karışıklıkların çok yoğunlaştığı bir dönemde hüküm sürmüştür. Ülkenin her yerinde gayri Arap unsurlara (mevâlî) karşı Arap milliyetçiliği fikri güç kazandığı gibi özellikle Arap kabilelerinden Kelbîler'le Kaysîler arasında

da kabilecilik taassubu had safhaya ulaşmıştı. Ayrıca Şiîler'in ayaklanması, Abbâsî dâîlerinin propagandaları ve Hâricîler'in devleti sarsan isyanları onun devrinde meydana gelmiştir.

Hişâm halife olduktan sonra Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi Ömer b. Hübeyre'nin yerine Irak genel valiliğine tayin etti. Bu sırada Horasan'daki İslâm ordusu Fergana ve Belh istikametinde ilerlemekteydi; ancak Taşkent kuşatması sırasında Türgiş Hanı Su-lu'nun baskınına uğradı ve ağır kayıplar vererek Hucend'e döndü. Arap kabileleri arasındaki rekabet müslümanların başarısızlığına yol açmış ve 106 (724-25) yılında Mâverâünnehir'de üstünlük Türkler'e geçmişti. Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin Horasan valiliği zamanında da Araplar Toharistan bölgesine pek çok sefer düzenlediler; ancak hiçbirinde başarı kazanamadılar. Esed b. Abdullah kötü yönetiminden dolayı Halife Hişâm tarafından 109'da (727) azledildi. Yerine getirilen Eşres b. Abdullah es-Sülemî ise hem müslümanlar hem gayri müslimlerden cizye aldığı için yerli halkın Türkler'le birleşerek ayaklanmasına sebep oldu. Eşres, Ceyhun nehrini geçerken Âmül yakınlarında Türkler karşısında ağır kayıplar verdi. Daha sonra Hâris b. Süreyc'in gayretleriyle kurtulan (110/728-29) İslâm ordusu buradan Buhara'ya yönelmişse de yolda yine Türkler'in baskınına uğramış ve imha edilmekten Halife Hişâm'ın Cüneyd b. Abdurrahman el-Mürri kumandasında gönderdiği yardımcı kuvvet sayesinde kurtulabilmiştir (111/729-30). Eşres b. Abdullah'ın yerine vali tayin edilen Cüneyd el-Mürri, Beykend yakınlarında Türkler'le yaptığı savaşta galip geldi ve hakanın oğlunu (veya yeğeni) esir alıp Hişâm'a gönderdi. 112 (730) yılında Türkler'in Semerkant'ı kuşatması üzerine vuku bulan Geçit Savaşı'nda (Vak'atü's-Şi'b) Cüneyd'in ordusu ağır zayıf olmakla birlikte şehri kurtardı; Ramazan 113'te de (Kasım 731) Buhara kuşatmasını kaldırmayı başardı. Bu arada halife, Cüneyd'in isteği üzerine ağır savaş malzemeleriyle donatılmış Basralı ve Küfeliler'den oluşan 10'ar bin kişilik iki orduyu Amr b. Müslim ile Abdurrahman b. Nuaym'ın kumandasında yardıma gönderdi.

Cüneyd el-Mürri'nin 116'da (734) Horasan valiliğinden azledilerek yerine Âsım b. Abdullah'ın getirilmesi üzerine Mürcie mezhebinin silâhlı propagandistlerinden Hâris b. Süreyc bölgedeki mevâfinin haklarını savunmak amacıyla baş kaldırdı. Aslında, Emevîler tarafından ikinci sınıf in-

san muamelesi gören ve müslüman olmalarına rağmen kendilerinden gayri müslimler gibi vergi alınan mevâlî ayaklanmış ve Hâris b. Süreyc'in bayrağı altında toplanmıştı. Suğran'da harekete geçen Hâris daha sonra Fâryâb, Belh, Merverrûz ve Herat'ı zaptederek Toharistan bölgesinin tamamına hâkim oldu. Vali Âsim, Hâris'i iki defa yendiye de ortadan kaldıramadı; bunun üzerine Halife Hişâm'ın Irak valisi Hâlid, Âsim'in yerine kendi kardeşi Esed b. Abdullah el-Kasrî'yi görevlendirdi (117/735). Esed'in kuvvetleri karşısında tutunamayacağını anlayan Hâris Türk Hakanı Su-lu'dan yardım aldı; ancak yine de Cûzcân'da yapılan savaşı kaybetti (119/737). Halife Hişâm, Esed b. Abdullah'ın ölümünden (120/738) bir müddet sonra, daha önce Belh valiliği yapan ve Arap-İslâm ordularının birçok savaşına kumanda kademesinde katılan Nasr b. Seyyâr'ı Horasan valiliğine getirdi. Emevîler'in Horasan'daki son valisi olan Nasr b. Seyyâr bölgedeki karışıklık ve isyanları önlemeye çalıştı.

Hişâm b. Abdülmelik, hilâfete geldikten hemen sonra Irak valiliğine tayin ettiği Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi devlet malını zimmetine geçirmek ve hristiyan, yahudi ve Zerdüştiler'i himaye etmek gibi ithamlar sebebiyle 120 (738) yılında görevinden aldı. Hâlid, on beş yıllık valiliği sırasında Irak'a en huzurlu ve müreffeh dönemlerinden birini yaşatmış, Hâricîler'den Behlûl b. Bişr ve Vezîr es-Sahtiyânî'nin başlattığı isyanları bastırdığı gibi Şiîler'in Muğîre b. Saîd başkanlığında girişecekleri isyana da engel olmuştu. Hâlid'in yerine getirilen Yûsuf b. Ömer es-Sekafî'nin valiliği sırasında Hişâm döneminin en önemli isyanlarından biri meydana geldi. Kûfe'de Ali evlâdından Zeyd b. Ali, Şiîler'in kıskırtmaları sebebiyle halifeliliği Ümeyye ailesinden almak için faaliyetlere geçti. Ancak onun 1 Safer 122 (6 Ocak 740) tarihinde isyan başlatacağını öğrenen Irak Valisi Yûsuf b. Ömer el-Kaysî, bir gün önce düzenlediği baskınla Zeyd'in etrafındaki pek çok kişiyi öldürdü; Zeyd de aldığı bir ok yarası sonucunda hayatını kaybetti. Bu yıllarda peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkan ve aşırı Şiî firkalarından Mansûriyye'nin kurucusu olan Ebû Mansûr el-İcîf de Yûsuf b. Ömer tarafından öldürüldü.

Hilâfete geçtiğinde Mısır Valisi Hanzale b. Safvân'ın yerine kendi kardeşi Muhammed b. Abdülmelik'i tayin eden Hişâm kısa bir müddet sonra da Hür b. Yûsuf'u bu göreve getirdi (105/724). Mısır topraklarının daha fazla vergi kaldırabi-

leceğini düşünen haraç âmil Ubeydullah b. Habbâb'ın halifenin de onayını alarak vergileri arttırması üzerine geniş çaplı bir Kibtî ayaklanması meydana geldi. İsyan vali Hür b. Yûsuf tarafından bastırıldı (107/725). Hişâm'ın emriyle Mısır'a Kays kabilesine mensup birçok Arap yerleştirildi. Ubeydullah ile arası açılan Hür b. Yûsuf 108 (726) yılında halife tarafından azledildi. Hanzale b. Safvân'ın Mısır'da ikinci defa valilik yaptığı sırada ortaya koyduğu sert tutum dolayısıyla tekrar ayaklanan Kibtîler yine bastırıldı (121/739).

Hişâm b. Abdülmelik halife olduğu zaman İfrîkiye ve Mağrib valiliğini kardeşi II. Yezîd'in göreve getirdiği Bişr b. Safvân el-Kelbî yürütmekteydi. Hişâm tarafından yerinde bırakılan Bişr, bir yandan içteki karışıklıkları önlemeye çalışırken bir yandan da Korsika, Sardinya ve Sicilya adalarına seferler düzenledi. Arap ve mevâlî arasında denge sağlayarak Hâricîler'in propagandalarını önlemeye çalıştı. Ancak bu arada Kaysîler'e karşı Kelbîler'den yana bir siyaset takip ederek kendisine bağlı valiliklere Kelbîler'i getirmesi Halife Hişâm'ı rahatsız etti ve onun ölümünden sonra (109/727) yerine Kaysîler'den Ubeyde b. Abdurrahman'ı tayin etti. Halefi gibi Bizans'ın elindeki Akdeniz adalarına yönelik seferlere önem veren ve birçok ganimet ele geçiren Ubeyde, Kelb kabilesine mensup valileri Kaysîler'le değiştirdikten sonra Kelbîler'e zulmetmeye başladı. Ayrıca onun mevâlîye çok sert davranması Hâricîliği kabul eden Berberîler'in sayısını arttırdı. Bunun üzerine görevinden alınarak yerine Ubeydullah b. Habbâb el-Kaysî getirildi (116/734). Fakat onun da yine kavmiyetçi ve aynı zamanda mevâlî aleyhine gelişen bir siyaset takip etmesi sonucunda İfrîkiye ve Mağrib, tarihinde ilk defa Hâricî-Berberî isyanına sahne oldu.

Araplar İfrîkiye ve Mağrib'i fethettikten sonra buralarda yaşayan yerli halkı (Berberîler) İslâmlaştırmışlar, onlar da yapılan her savaşta müslümanların yanında yer almışlardı. Berberîler, Mağrib'in fethinde Araplar'a kılavuzluk ettikleri gibi İspanya'nın fethinde de önemli rol oynamış, bu hizmetlerinin karşılığında ganimetlerden eşit pay almaları gerekirken gayri müslim muamelesi görmüşlerdi. Bu durumu içlerine sindirememekle beraber Arap idarecilerine karşı henüz bir şey yapabilecek durumda değillerdi. Irak bölgesinde faaliyet gösteren ve takibata uğrayan Hâricîler İfrîkiye ve Mağrib'e kaçınca Araplar tarafından dışlanan müslüman Berberîler arasında yerleşip inanç-

larını yaymak için uygun bir ortam buldular. Onlara eşitlik, adalet ve kardeşlik gibi hususlarda propaganda yapmaları Berberîler'in Hâricîliği benimsemesini kolaylaştırdı. Öte yandan Araplar'ın kabile taassubuyla birbirlerine karşı mücadeleye girmeleri yüzünden İfrîkiye ve Mağrib'de huzur kalmamış, bölge karışıklığa sürüklenmişti. Ordunun önemli bir kısmının Ubeydullah tarafından Sicilya seferine gönderildiği bir sırada Ezârika'nın lideri Abdül'alâ b. Cüreyc el-İfrîkî er-Rûmî, Mağrib'deki İbâzî Hâricîleri'ni de yanına alıp 15 Ramazan 122'de (13 Ağustos 740) ayaklandı ve Tanca Valisi Ömer b. Abdullah'ı mağlûp ederek öldürttü. Tanca'ya giren Hâricî lideri Meysere el-Matgârî (Medgârî) es-Sufri burada halifeliğini ilân edip Hâricîler'den biat aldı. Böylece önceleri dinî mahiyette başlayan bu hareket neticede siyasî bir karakter kazandı ve Berberî isyanları gittikçe yaygınlaştı. Meysere'nin yenildiği bir savaş sonrasında taraftarlarının öldürülmesi üzerine Hâricîler Zenâte kabilesinden Hâlid b. Humeyd ez-Zenâtî'ye halife olarak biat ettiler. Hâricî Berberîler'in Tanca yakınlarında 123 (740) yılında Araplar'a karşı kazandıkları savaştan sonra isyanlar Endülüs'e sıçradı. Burada, vali Ukbe b. Haccâc es-Selûfî'nin halk tarafından uzaklaştırılıp Abdülmelik b. Katan el-Fihri'nin yeniden vali yapılmasına kadar varan olaylar üzerine Halife Hişâm b. Abdülmelik Ubeydullah b. Habbâb'ı azletti ve İfrîkiye-Mağrib valiliğine yine bir Kaysî olan Külsûm b. İyâz el-Kuşeyrî'yi tayin etti (123/741). Fakat ertesi yıl Külsûm, Hâlid b. Humeyd ez-Zenâtî kumandasındaki Hâricî Berberîler'le çarpışırken öldü ve yerine Kelbîler'den Hanzale b. Safvân getirildi. Hanzale'nin burada yaptığı ilk iş valileri değiştirip Sufriyye Hâricîleri'nin çıkardığı isyanlarla mücadele etmek oldu. 124 (742) yılında iki koldan Kayrevan'a saldıran Berberî Hâricîler Hanzale b. Safvân karşısında yenilgiye uğrayarak pek çok kayıp verdiler.

Hişâm döneminde Endülüs valilerinden Anbes b. Sühaym el-Kelbî Fransa içlerine kadar seferler düzenledi. Fransa'nın bazı şehirlerini ele geçiren Anbes bu seferler sırasında ölünce (107/725) ordu su da geri çekilmek zorunda kaldı. Ondan beş yıl kadar sonra Endülüs valiliğine tayin edilen Abdurrahman b. Abdülhak el-Gâfîki de Fransa üzerine yürüdü. Ancak Ramazan 114'te (Kasım 732) Charles Martel kumandasındaki Franklar'la Poitiers yakınlarında yaptığı savaşta (Belâtüşşühedâ) yenilerek şehid oldu. Arka arkaya gelen bu iki yenilgiye çok üzülen Hişâm b.

Abdülmelik, Abdurrahman el-Gâfiki'den sonraki vali Abdülmelik b. Katan el-Fihri'yi Franklar'a karşı savaşmadığı için görevinden aldı ve yerine Ukbe b. Haccâc'ı tayin etti. Ancak İfrîkiye ve Mağrib'de meydana gelen karışıklıklar, özellikle Berberî isyanları Endülüs'e de sıçrayınca Ukbe halk tarafından uzaklaştırıldı ve valiliğe tekrar Abdülmelik b. Katan el-Fihri getirildi (Safer 123/Ocak 741).

Hişâm b. Abdülmelik zamanında Anadolu'ya da her yıl yaz aylarında düzenli seferler yapılmıştır. Genellikle halifenin iki oğlu Muâviye ve Süleyman ile kardeşi Mesleme'nin kumanda ettikleri bu seferlerde pek çok yer fethedilmiş ve Güneydoğu Anadolu'da bazı bölgelere çeşitli Arap kabileleri yerleştirilmiştir. 122 (740) yılında ise Emevî ordularının Akroinon (Seyitgazi) mevkiinde Bizans İmparatoru III. Leon'un kuvvetleriyle yaptıkları savaş ağır bir yenilgiyle sonuçlandı. 717 yılından sonraki Anadolu seferlerinde kahramanlığıyla ün kazanmış olan Abdullah el-Battâl da (Battal Gazi) muhtemelen bu savaşta şehid düştü. Yine bu dönemde Gürcistan fethedilmiş ve halifenin kardeşi Mesleme Dağıstan'a yaptığı akınlarla bölgede İslâm hâkimiyetini kurmayı başarmıştır.

Hişâm'ın divan defterlerini yeniden tanzim ettirdiği ve Horasan'daki yazışmaları da Farsça yerine Arapça ile yaptırdığı bilinmektedir. Mervânîler arasında Hişâm dönemindeki divanlardan daha sağlıklı ve daha düzenlisinin olmadığı kabul edilir (Taberî, VII, 203). Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr da devlet işlerinde Hişâm'ı örnek almıştır (Mes'ûdî, III, 223). Başlangıçta kadılık makamına bağlı olan şurtayı bağımsız hale getirerek sâhibüşşurtayı yalnız suçluların takibiyle görevlendiren Hişâm berid teşkilâtını da yeniden düzenletti ve bu müesseseye özen gösterdi.

İmar faaliyetleriyle de ilgilenen ve Emevî devri sivil mimarisinin başlıca örneklerinden olan Kasrû'l-hayrî'l-garbî ve Kasrû'l-hayrî's-şarki gibi eserler yaptıran Hişâm hilâfet merkezini Dimaşk'tan Fırat kenarındaki Rusâfe şehrine nakletti. Tarıma çok önem verdi ve Dicle sularının taşmasını önlemek için setler inşa ettirdi. Onun zamanında Dimaşk'ta Berada nehrinden on üç kanal açıldığı gibi meşhur mühendis Hasan en-Nabatî'den faydalanılarak Irak'ta da çeşitli kanallar açıldı, baraj ve köprüler yapıldı.

Mühründe "el-hükmü li'l-hakemi'l-hakim" ibaresi bulunan Hişâm ilme ve ilim adamlarına hürmet ederdi. Ebû'z-Zinâd

ve Zührî gibi âlimlere yakın ilgi göstermiş, bununla birlikte ilâhî sıfatlar, halku'l-Kur'ân ve irade hürriyeti gibi konularda farklı görüşleri dikkat çeken ve Emevî aleyhtarî bir tavır içerisine giren tâbiî dönemi âlimlerinden Gaylân ed-Dimaşki ile Ca'd b. Dirhem'i idam ettirmiştir. Halife olmadan önce şiirle ilgilenen Hişâm ensâb konusuna düşküncü. Kabilelerin neseblerini tesbitle uğraşmaktan zevk alır, neseb âlimlerini kitap yazmaya teşvik ederdi. Cuma günleri imam minbere çıktığında ezan okunması âdetini de Hişâm'ın başlattığı rivayet edilmektedir (Abdülhay el-Kettânî, I, 162).

Hişâm b. Abdülmelik 6 Rebîülâhîr 125'te (6 Şubat 743) Rusâfe'de vefat etti. Ölüm tarihiyle ilgili başka rivayetler de vardır. Kaynaklarda on erkek çocuğundan olduğu belirtilir. Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu Abdurrahman b. Muâviye b. Hişâm (I. Abdurrahman) onun torunudur.

Hişâm'ın hilâfet yılları Emevî hânedanının üçüncü yükselme dönemi olarak değerlendirilir. Ciddi bir devlet adamı, iyi bir idareci ve dindar bir halife hüviyetiyle tanınan Hişâm b. Abdülmelik, bütün olumsuzluklara rağmen ülkede istikrarı büyük ölçüde korudu. Ancak gittikçe gücünü arttıran ve mevâlî tarafından da desteklenen Abbâsî muhalefetiyle Hâricî propagandasını önleyecek tedbirler alamadığı için devlet onun ölümünden kısa bir müddet sonra tam bir kargaşaya düştü ve cihad devleti olma vasfını kaybetti.

BİBLİYOGRAFYA :

Theophanes. *The Chronicle of Theophanes: An English Translation of Anni Mundi 6095-6305 (A. D. 602-813)* (trc. Harry Turtledove). Philadelphia 1982, s. 95-107; Zübeyrî, *Nesebû Kureyş*, s. 47, 61, 118, 163, 164, 168, 246, 280, 283, 328, 339, 373; Halife b. Hayyât, *Târîh (Zekkâr)*, II, 475, 479, 490, 496, 498, 504-506, 507, 510, 511, 514, 515, 517, 525-526, 529-530; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr* (Torrey), s. 215-219, 221; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medineti'l-münevvere*, I, 270-273; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse* (nşr. Tâhâ M. ez-Zeynî), Beyrut, ts., II, 104, 341, 481, 533, 539, 540; Belâzürî, *Ensâb*, VI/2 (nşr. Halil Asâmine), Kudüs 1993, s. 1-258; a.m.f., *Fütûh* (Fayda), s. 332; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 316-328; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), IV, 254-255; VII, 25, 49-51, 200, 203; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* (Abdülhamîd), III, 216-223; Kindî, *el-Vülât ve'l-kuğât* (Guest), s. 72, 83; Aḥbâr Mecmû'a, s. 34-37; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 123-124, 136, 146, 185, 190-194, 261, 272-273; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 276; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, I, 49-59; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXI, 460-462; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm* (nşr. Fehîm M. Şeltût - M. Mustafa İbrâhim), Kahire 1974, I, 85; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Ahmed Ebû Mühlîm v.dğr.), Beyrut 1409/1989, IX, 243, 365-369; İbn Hal-dûn, *el-İber*, IV, 118-119; İbn Tağrıberdî, *en-*

Nücümü'z-zâhire, I, 244-245, 266, 281-282, 283, 287-288, 294-296; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s. 247; Awad Mohammad Khleifat, *The Caliphate of Hishâm b. 'Abd al-Malik: 105-125/724-743* (doktora tezi, 1973, University of London); a.m.f., "A Study on the Private Life in the Court of Hishâm b. Abd al-Malik", *Al-Mu'arrikh al-'Arabi: The Arab Historian*, sy. 2 (1975); Abdülmecid M. Sâlih el-Kübeysî, *'Asru Hişâm b. 'Abdülmelik 105-125/724-743*, Bağdad 1975; M. Ziyâeddin Reyis, *el-Harâc ve'n-nüzümü'l-mâlîyye li'd-devleti'l-İslâmiyye*, Kahire 1977, s. 251 vd.; Sa'd Zağlûl Abdülhamîd, *Târîhu'l-Mağribi'l-'Arabi mine'l-feth ilâ bidâyeti 'uşûri'l-vüstâ*, İskenderiye 1979, I, 270-305; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1980, s. 21-32; Malake Abiad, *Culture et éducation arabs-islamiques au Şam*, Damas 1981, s. 88-91; W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (nşr. Ethem Ruhi Fiğlalı), Ankara 1981, s. 64, 67, 85, 105, 106, 155, 178-179, 183, 322; Cebrâil Süleyman Cebbûr, *el-Mülükü's-şu'arâ*, Beyrut 1981, s. 64-65; Mehmet Erkal, *İslâm Vergi Hukuku, Hulefâ-i Râşidin ve Emevîler Devri* (doktora tezi, 1981, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi), s. 291, 309, 324, 327; Abdülaziz Sâlim, *el-Mağribü'l-kebir*, İskenderiye 1981, II, 295-315; Abdülmün'im Mâcid, *et-Târîhu's-siyâsî li'd-devleti'l-'Arabiyye : 'aşrû'l-hulefâ'i'l-Ümeviyyîn*, Kahire 1982, II, 280-307; H. A. R. Gibb, *Studies on the Civilization of Islam*, Princeton 1982, s. 34-46; a.m.f., *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar* (trc. Kadir Burak ve dğr.), İstanbul 1991, s. 47-59; Ethem Ruhi Fiğlalı, *İbâdiliğin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983, s. 99-100; Ömer Ferruh, *Târîhu şadri'l-İslâm ve'd-devleti'l-Ümeviyye*, Beyrut 1983, s. 174-179, 185, 186; Abdullah Mübeşşir et-Tirâzî, *Mevsû'atü't-târîhi'l-İslâmî ve'l-hadâratü'l-İslâmiyye li-bilâdi's-Sind ve'l-Bencâb fi 'ahdi'l-'Arab*, Cidde 1983, I, 231 vd.; M. Abdüşşâfi Abdülâtîf, *el-'Âlemü'l-İslâmî fi'l-'aşri'l-Ümevî*, Kahire 1404/1984, s. 188-195; Hasan İbrâhim, *İslâm Tarihi*, I, 421-422, 429; G. Le Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye* (trc. B. Fransis - G. Avvâd), Beyrut 1405/1985, s. 137, 162, 191; Hüseyin Atvân, *er-Rivâyetü't-târîhiyye fi bilâdi's-Şam fi 'aşri'l-Ümevî*, Amman 1986, s. 54-57; Agobios b. Kostantin el-Menicî, *el-Müntehab min Târîhi'l-Menicî* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Trablus 1986, s. 88-95; G. R. Hawting, *The First Dynasties of Islam*, Corbondale 1987, s. 72, 81-89, 91, 92, 95, 118; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye* (Özel), I, 162; Ali Abdurrahman el-Amr, *Hişâm b. 'Abdülmelik ve'd-devletü'l-Ümeviyye* [baskı yeri yok], 1412/1992; Nadir Özkuyumcu, *Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika: 18-132/639-750* (doktora tezi, 1993, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), s. 194-206, 212-215; Khalid Yahya Blankinship, *The End of the Jihâd State The Reign of Hishâm Ibn Abd al-Malik*, New York 1994; Ismail Hakkı Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik'in Halifeliği ve Şahsiyeti* (doktora tezi, 1997, SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Abdul Bari, "Economic Aspects of the Muslim State During Caliph Hishâm (A. N. 105-125/A. D. 724-743)", *IC, XLVI/4* (1972), s. 297-305; K. V. Zetterstéen, "Hişâm", *İA, V/1*, s. 540-541; F. Gabrieli, "Hishâm", *IEP* (İng.), III, 493-495.

